

ADAM SCHAFF O JAZYKU A POZNANÍ

Popredný poľský marxista Adam Schaff sa v posledných rokoch intenzívne zaoberá filozofickými problémami jazyka. Jedna z jeho prác z tejto oblasti, *Úvod do sémantiky*, vyšla pred dvoma rokmi aj u nás.¹ Hoci *Jazyk a poznanie* (PWN, Warszawa 1964) nedosahuje úroveň *Úvodu do sémantiky*, je to zaujímavá a podnetná práca. Na záložke knihy sa píše, že ide o publikáciu „venovanú problematike na rozhraní medzi sémantikou a teóriou poznania“, ale nájde sa v nej veľmi málo miest, ktoré sa bližšie týkajú sémantiky (či už logickej, empirickej alebo všeobecnej). Je to publikácia cele zameraná na filozofické, samozrejme, predovšetkým na gnozeologické problémy jazyka. Každý marxista, ktorý sa dnes pokúša seriózne skúmať tieto problémy, ocitne sa v nezávideniahodnej situácii, pretože sa púšťa do problematiky rozpracovanej najmä nemarxistami. Schaff našťastie nepatrí medzi marxistov, ktorí čerpajú len zo spoľahlivo overených a preverených „domácich“ prameňov. K riešeniu nastolených problémov pripravuje čitateľa obštrnou (miestami až rozvláchnou) analýzou nemarxistickej literatúry. Práca sa skladá z troch častí, no až v poslednej z nich sa Schaff dostáva k rozboru a riešeniu vlastnej problematiky. V prvej časti sa zaoberá históriou problému, v druhej empirickou bázou danej problematiky.

Centrálnym problémom práce je problém aktívnej úlohy jazyka v poznávacom procese. Tento proces i jeho výsledok sa vždy viaže na určitý jazyk. Marxistická gnozeológia sa v tejto oblasti donedávna obmedzovala na všeobecné úvahy o jednote jazyka a myslenia. Hoci Schaff i tejto otázke venuje nemalú pozornosť, ide mu viac o to, ako konkrétny jazyk (charakterizovaný určitou slovnou zásobou a gramatickými pravidlami) vplýva na naše vnímanie skutočnosti, ako relatívne obmedzuje alebo podporuje stávanie určitých problémov, ako modifikuje spôsob nášho mysle-

nia, ba dokonca i náš svetonázor. Ani jedna z uvedených otázok nie je problémom nastoleným Schaffom. Zato nemožno Schaffovi uprieť zásluhu o prenesenie tejto problematiky do marxistickej teórie poznania a jej riešenie na pozadí tejto teórie. Skutočnosť, že ide napospol o problémy položené a riešené mimo marxizmu, núti Schaffa ostro polemizovať (lepšie povedané, je preň príležitosťou k polemike; Schaff totiž polemizuje v každej svojej práci) s významnými nemarxistickými filozofmi, ktorí sa týmito otázkami zaoberali. To mu však ani najmenej nebráni nájsť racionálne jadro v ich názoroch a uznať pozitívne výsledky ich práce (čo je cnosť, ktorú by sme v päťdesiatych rokoch nazvali odvahou).

Prvá, historická časť práce sa začína rozborom Herderovej koncepcie jazyka, v ktorej Schaff nachádza výrazne vyjadrenú myšlienku o aktívnej úlohe prirodzeného jazyka pri formovaní nášho názoru na svet (str. 13). U Herdera sa vyskytuje už i myšlienka o všeobecnej teórii znakov, „o ideálnom jazyku filozofie založenom na jednoznačnom vzťahu medzi výrazmi a ich dezignátmi, o organickej jednote jazyka a myslenia, o významovom poli jazyka a mnoho iných“ (str. 14), čo Schaff oprávnené veľmi vyzdvihuje. Ďalej analyzuje teóriu Wilhelma von Humboldta o svetonázorovej funkcii a vnútornej forme jazyka, ktorá spolu s Herderovými názormi ovplyvnila tzv. „teóriu sémantických polí“. Schaff si všima i túto teóriu, pravda, predovšetkým jej filozofické základy, tak ako sa prejavujú v dielach Josta Triera, Karla Bühlera a L. Weisgerbera. Okrem toho sa v tejto kapitole zaoberá aj Cassirerovou teóriou symbolických foriem a konvencionalizmom (najmä Carnapovým a krajným konvencionaliz-

¹ Adam Schaff, *Úvod do sémantiky*, Praha 1963.

mom K. Ajdukiewiczza, hlásaným v tridsiatych rokoch).

V druhej kapitole a čiastočne i na začiatku tretej kapitoly Schaff skúma, do akej miery môžu niektoré odborné vedy prispieť k riešeniu uvedených problémov. Podrobne analyzuje poznatky, ktoré poskytuje predovšetkým etnolingvistika a psycholingvistika. Pozornosť sústreďuje najmä na Sapirovu-Whorfovú hypotézu. Dochádza k záveru, že za súčasného stavu empirického bádania môžu špeciálne vedecké disciplíny poskytnúť gnozeológii pri riešení nadhodenej problematiky len veľmi málo konkrétneho materiálu, veľmi málo empiricky potvrdených odpovedí na otázky s určitým filozofickým dosahom. Prítom ide o otázky riešiteľné len v empirickej rovine; odpovede na ne nemožno, ako hovorí Schaff, „vyfilozofovať“. Nezostáva tu nič iné, len „čakať na fakty, vyhýbať sa konečným rozhodnutiam a záverom“ (str. 130). No preto filozofia nie je ešte odsúdená na pasívne vyčkávanie. Vynára sa pred ňou úloha analyzovať kategórie nepostrádateľné pre ďalší konkrétny výskum. Túto analýzu obsahuje posledná kapitola. Rozhodne treba vyzdvihnúť Schaffovu snahu nefilozofovať naprázdno, ale pracovať s konkrétnym materiálom a na ňom skúmať, do akej miery potvrdzuje všeobecné filozofické predpoklady. V tejto súvislosti sa vynára i problém vzťahu filozofie k špeciálnym vedeckým disciplinám. Schaff oň zaviedol na začiatku druhej kapitoly. Hoci nepatrí k vlastnej problematike publikácie, Schaffov prístup k nemu je v marxistickej filozofii taký netradičný, že si zaslúži osobitnú pozornosť. Podľa Schaffa výroky špeciálnych vedeckých disciplín majú tú charakteristickú vlastnosť, že vždy možno vyčleniť konkrétne situácie, v ktorých sa dané výroky dajú verifikovať alebo falzifikovať pomocou experimentu, kalkulu a podobne. „Vo filozofii takých jednoznačných situácií niet; tézy filozofie možno potvrdiť len s väčšou alebo menšou pravdepodobnosťou pomocou sprostredkujúcich argumentov, čo však vždy ponecháva možnosť obrany druhej strane. ... Možno

byť géniom a zároveň, napriek celému vývoju vied, zaujímať vo filozofii špiritualistické stanovisko“ (str. 79—80). Len čo nejaký filozofický výrok zmení svoj charakter a „dá sa nielen jednoznačne sformulovať, ale zároveň i jednoznačne overiť (rozstrzygnať),² prestáva byť výrokom filozofie a stáva sa tvrdením jednej z odborných vied“ (str. 80). Táto myšlienka pochádza od Russella. Nevieme, nakoľko Schaffova formulácia zodpovedá Russellovej, to nie je nakoniec v danom kontexte dôležité. No kým Russell z nej vyvodzuje, že filozofia má omnoho menší význam a hodnotu než odborné disciplíny, Schaff dochádza len k záveru, že filozofia nie je ani jednou zo špeciálnych vedeckých disciplín ani kráľovnou vied. Filozofiu tu pred likvidáciou zachraňuje potreba všeobecnej teórie reality ako i jej nepostrádateľnosť vo všeobecnej metodológii.

Schaff sa tu snaží povedať jedným dychom príliš veľa. Nie je jasné, ako treba chápať termín „jednoznačná situácia“ (predikát „jednoznačný“ sa predsa vzťahuje na jazykové výrazy, a nie na situácie z predmetnej oblasti). Ďalej, nemožno zamieňať alebo klásť na tú istú rovinu verifikáciu experimentom a verifikáciu prostriedkami určitého kalkulu (ak tu vôbec ide o verifikáciu v striktnom zmysle slova). Dokázateľnosť výroku v rámci nejakého interpretovaného kalkulu ešte nesvedčí o tom, že daný výrok je pravdivý. A nakoniec, nie je azda možné vybudovať i filozofický systém (alebo aspoň jeho fragment) axiomaticky a prostriedkami tohto axiomatického systému o niektorých výrokoch rozhodnúť, či v ňom platia alebo nie? Posledný citát si možno na základe jeho najbližšieho kontextu vysvetliť aj tak, že sa výroky filozofie nedajú jednoznačne formulovať. Inde Schaff píše, že „každé filozofické zovšeobecnenie sa môže odvolať na ne-

² Poľský výraz „rozstrzygnać“ neprekladáme doslova termínom „rozhodnúť“, lebo jednak nejde o rozhodnuteľnosť v striktnom matematickom zmysle slova a jednak by slovenský preklad nebol správny.

jaký dôvod a že žiadne nemožno falzifikovať s konečnou platnosťou a úplne, ak nepríjme tú istú bázu usudzovania, na ktorej sa falzifikácia robí“ (str. 79). „Reálnou úlohou je používanie takej metódy zovšeobecnenia, aby sa tézy filozofie nedostali do sporu so špeciálnymi vedami, ale — naopak — vyplývali z nich“ (str. 80—81). Nie je jasné, ako tu treba rozumieť „vyplývaniu filozofických téz z výrokov špeciálnych vied“, pretože o logickom vyplývaní tu nemôže byť ani reči.³ Odhliadnuc od toho, že nie je jasné, akú metódu zovšeobecnenia má Schaff na mysli, bolo by iluzórne domnievať sa, že je možný len jeden filozofický systém, ktorý sa nedostane do sporu s výrokmi špeciálnych vied. Ako potom rozhodneme, ktorý z mnohých možných systémov je najlepší?

Nevieme, koho tieto názory na filozofiu skôr nadchnú: filozofov, či tých, ktorí filozofiu zaznávajú. Všimli sme si ich trochu dôkladnejšie, lebo signalizujú nový postoj k filozofii. Je to postoj, z ktorého vyplýva, že marxistická filozofia nie je jedinou možnou filozofiou budúcnosti a že popri nej môžu a budú existovať aj iné filozofické systémy. Bral Schaff do úvahy i tento dôsledok?

Rozdelenie poslednej kapitoly zodpovedá členeniu problematiky na tri najdôležitejšie problémy:

1. problém vzťahu jazyka a myslenia,
2. problém jazyka a reality,
3. problém jazyka a poznania (i kultúry).

Pri analýze prvého problému Schaff zdôrazňuje, že má na mysli ľudské myslenie. Podstatu problému vidí v tom, či ľudské myslenie je „jeden proces myslenia v nejakom jazyku“ (str. 131) alebo či ide o dva procesy: „čisté“ myslenie a „dodatčnú“ verbalizáciu myslenia. Jazyk chápe ako systém gramatických a sémantických pravidiel (reguly sensu). Aktualizáciou jazyka v konkrétnom komunikačnom procese je reč (mowa).⁴ „Používanie jazyka implikuje myslenie, lebo implikuje chápanie významov, spätých s ich materiálnymi nositeľ-

mi v danom jazyku“ (str. 133). Tvrdenie, podľa ktorého nemožno používať jazyk a pritom nemyslieť, pokladá za analytický výrok vyplývajúci z definície jazyka. Tvrdenie, že každé myslenie implikuje používanie určitého jazyka, považuje za syntetický výrok. Tento výrok má v jeho úvahách povahu centrálnej hypotézy, zdôvodnenej (podľa Schaffa veľmi presvedčivo) empirickými vedami, ktoré sa zaoberajú ľudským myslením a správaním. Sám Schaff pri jej zdôvodňovaní dáva prednosť analýze konkrétnych poznačkov pred „čistou“ pojmovou analýzou. Vychádza pritom najmä z poznačkov genetickej psychológie a psychológie reči. Termín „myslenie“ je v prirodzenom jazyku veľmi mnohoznačný. Schaff charakterizuje myslenie ako proces, ktorý sa „vyskytuje tam, kde máme do činenia s riešením problémov“ (str. 162), čo sotva možno pokladať za definíciu. I Schaff poukazuje na to, že dané vymedzenie možno chápať rôzne, podľa toho, ako sa interpretuje výraz „riešenie problémov“. Ak ho zinterpretujeme tak široko, že sa bude vzťahovať i na určité typy správanie zvierat, „mysliaci človek sa bude podobáť nielen na afatika, ktorý stratil schopnosť rozumieť všeobecnému zmyslu slov, ale rovnako i na šimpanza, krysu alebo amébu“ (str. 163). Schaff nepopiera, že určité typy správania u zvierat a človeka majú mnoho spoločných vlastností, ale zdráha sa označiť ich jedným názvom „myslenie“. „Každé správanie organizmu je späté s nejakou orientáciou vo svete. Ale spomedzi rôznych typov orientácie vo svete sa vyčleňuje ten, ktorý je... vlastný len človeku“ (str. 163). Je to typ orientácie, spojený s abstrakciou a zovšeobecnením, a nositeľmi abstrakcií a zovšeobecnení sú jazykové znaky. Schaff je presvedčený, že iba tento typ orientácie je mysle-

³ Schaff sa tu vyhol použitiu poľského termínu „wynikanie“, ktorý sa používa v poľskej logickej terminológii, a nahradil ho výrazom „wyplywanie“.

⁴ Toto rozlišovanie Schaff prevzal z jazykovedy.

ním v pravom zmysle slova. No pretože tento typ orientácie sa rozhodol nazvať myslením, ťažko možno súhlasiť s tým, že téza o stotožnení myslenia s jazykovým myslením nie je analytickou tézou, vyplývajúcou z definície. Keďže Schaff sa rozhodol⁵ nazvať myslením iba ten typ orientácie vo svete, ktorý bezprostredne súvisí s abstrakčnou a zovšeobecňovacou činnosťou, nemožno tézu o tom, že každé myslenie implikuje používanie jazyka, pokladať za syntetický výrok, hoci Schaff dôrazne deklaruje jeho syntetičnosť. Schaff dôvodí tým, že „myslenie v zmysle jazykového myslenia je predsa *objektívne vyčleneným* typom orientácie vo svete“ (str. 164), čo je nesporne pravda, ale nie dôkazom syntetičnosti uvedeného výroku.

Úvahy okolo základného problému kapitoly (či možno „čistý“ proces myslenia oddeliť od procesu jeho verbalizácie) sú napísané celkom presvedčivo a doložené bohatým materiálom špeciálnych vedeckých disciplín. Miestami bude mať čitateľ dokonca dojem, že nejde o eminentne filozofický (gnoseologický) problém, ale o otázku, ktorú sú kompetentné riešiť len špeciálne vedy. Treba zdôrazniť, že Schaff nestotožňuje jazyk s myslením, trvá len na ich vzájomnej závislosti a organickej jednote. „Niet myšlienkového procesu bez jazykového, ale to neznamená, že v myšlienkovom procese vystupujú *len* jazykové operácie a že preto jazyk a myslenie sú identické“ (str. 172). Spomínanú jednotu treba chápať tak, že „jazyk a myslenie nemôžu existovať zvlášť a nezávisle od seba“ (str. 190). Jazyk a myslenie sú „v komunikačnom i poznávacom procese neoddeliteľné prvky jedného celku“ (str. 190). Líšia sa medzi sebou napr. svojím pôvodom: myslenie sa vyvinulo zo zvieračej orientácie vo svete, jazyk zo zvieračích zvukov, ktoré boli vyjadrením emócií.

Druhému problému tretej kapitoly sa ušlo omnoho menej miesta ako predchádzajúcemu. Problém jazyka a reality sa tu rozpadáva na niekoľko podproblémov, naznačených už v prvej i druhej kapitole.

Tvorí jazyk obraz reality? Je jazyk odrazom skutočnosti? — To sú azda najdôležitejšie otázky, ktoré tu Schaff analyzuje. K odpovedi na prvú otázku sa dostáva cez rozbor Cassirerových, Carnapových a Ajdukiewiczových názorov a cez analýzu rôznych interpretácií termínu „tvorenie“. Odpoveď na prvú otázku závisí práve od toho, ako ponímame termín „tvorenie“. Schaff pripúšťa kladnú odpoveď len v tom prípade, keď tvrdenie „Jazyk „tvorí“ obraz skutočnosti“ chápeme tak, že v ontogenetickom vývoji jedinca je vnímanie usmerňované stereotypmi — sformovanými v priebehu fylogenetického vývoja ľudstva — ktoré sú mu vštepené výchovou, vždy jazykovou.

Pri hľadaní odpovede na druhú otázku rozvíja zaujímavé úvahy o pojme odrazu, teórii odrazu, o „stupňoch“ poznania, o nadužívaní Leninových Filozofických zošitov v marxistickej filozofickej literatúre, ktorým tu pre nedostatok miesta nemôžeme venovať väčšiu pozornosť. Tvrdí, že jazyk „nie je odrazom skutočnosti v nejakom doslovnom chápaní termínu „odraz“. Ide o odraz, ktorý vždy obsahuje prvok subjektívnosti, teda v akomsi umiernenom zmysle tohto slova „tvorí“ obraz skutočnosti“ (str. 225).

Pretože poznanie Schaff charakterizuje ako „špecificky kvalifikovaný typ myslenia“ (taký proces, výsledkom ktorého je opis skutočnosti) niektoré problémy a úvahy o myslení sa vzťahujú i na poznanie. Schaff na ne nadväzuje analýzou tézy o aktívnej úlohe jazyka v myslení. Túto tézu možno vraj chápať prinajmenšom trojako, a to:

1. Bez jazyka by pojmové myslenie nebolo možné.
2. Jazyk ako určitý výtvar je základom individuálneho myslenia a prostredníkom medzi tým, čo je spoločné, a tým, čo je individuálne, tvorivé v myslení jedinca.

⁵ Schaff nie je pri používaní termínu „myslenie celkom dôsledný. Niekde používa termín „myslenie“ v širšom zmysle slova a niekde len ako synonymum termínu „ľudské myslenie“.

Jazyk odovzdáva jedincom skúsenosti a poznatky (wiedzę) minulých pokolení.

3. Jazyk vplýva na „úroveň“ abstraktnosti a všeobecnosti myslenia (str. 228 až 231).

Pokiaľ ide o vplyv jazyka na poznanie, Schaff pripúšťa, že jazyk v určitom zmysle modifikuje („tvorí“) náš obraz skutočnosti. Jazyk vplýva i na spôsob nášho vnímania. Treba zdôrazniť, že v rámci marxistickej teórie odrazu nadobúdajú tieto výroky iný význam a interpretáciu ako v teóriách, v ktorých boli pôvodne formulované. „Najdôležitejším prvkom, charakterizujúcim aktívnu úlohu jazyka v poznaní, je vplyv pojmového aparátu daného jazyka... na možnosti a spôsoby kladenia problémov...“ (str. 235). Pôvodcom tejto myšlienky je K. Ajdukiewicz. Je to jedna zo základných myšlienok krajného konvencionalizmu. Napriek tomu, že Schaff bol snáď najostrejším kritikom Ajdukiewiczových filozofických názorov, nezdráha sa prevziať túto myšlienku do marxistickej gnozeológie a povýšiť ju dokonca na najdôležitejší princíp teórie o aktívnej úlohe jazyka v poznávacom procese. Ale zároveň kritizuje jazykový relativizmus, podľa ktorého rôzne jazykové systémy podmieňujú natoľko odlišné poznania, že sú navzájom nepreložiteľné. Podľa Schaffa možno ktorýkoľvek jazyk preložiť na ľubovoľný iný jazyk. Odvolá-

va sa pritom na skutočnosť, že jazyky sa vyvíjajú. Je to prehnané a čudne zdôvodnené tvrdenie. Schaff tu buď veľmi voľne operuje s pojmom jazyka, alebo jazyk, ktorý sa vyvinul z nejakého iného jazyka, pokladá za totožný s pôvodným jazykom.

Záverčná časť práce obsahuje niekoľko poznámok o vplyve jazyka na stav a rozvoj kultúry.

Schaff nevenoval v recenzovanej práci rovnakú pozornosť všetkým problémom. Veľa problémov skôr nastoľuje, než rieši, veľa riešení skôr naznačuje, než podrobne rozvádza a zdôvodňuje. Niektorým termínom by neškodilo presnejšie vymedzenie, niektorým tvrdeniam presnejšia formulácia. Ale príliš pedantný prístup ku všetkým tézam a tvrdeniam by nebol spravodlivý. Schaff totiž niekedy pôvodné formulácie dodatočne upravuje a vylepšuje v novom kontexte. Možno preto niektoré veci do omrzenia opakuje.

Marxistická gnozeológia získava Schaffovou prácou užitočný a potrebný prínos. Nie je to prínos s nárokmi na nespornosť a úplnosť v každom bode danej problematiky — na to je Schaffova práca koncipovaná príliš naširoko — ale je to prínos veľmi podnetný, schopný vyvolať plodnú a vecnú teoretickú diskusiu.

Pavel Čmurej

HLADANIE ROZMEROV ĽUDSKOSTI

Príliš dlhá absencia otázok a riešení okolo konkrétneho spôsobu života našej mládeže spôsobila, že kniha Ernsta Fischera *Problémy mladej generácie* (Vydavateľstvo Mladé letá, Bratislava 1964, strán 184) stala sa výnimočne vyhľadávanou a veľa sa o nej diskutuje. Aj keď sa autor vyslovene „zaoberá problémami mladej generácie v hospodársky vysoko vyvinutých krajinách kapitalistického sveta“, podobnosti, no najmä podnety, ktoré tu nachádzame, sú hodny zamyslenia i preventivity socialistickej praxe. Lebo skúmať vnútor-

ný svet mládeej generácie, určovať jej špecifickosť znamená v určitom zmysle hľadať rozmery ľudskosti človeka blízkej budúcnosti, odkrývať tajomstvo perspektívy ľudského rodu. Možno síce namietnuť, že rozhodujúcou je predsa sociálna väzba a model človeka v nej bude určený. Teda akosi na spôsob naprostej osudovej determinácie vývoja spoločnosti, kde sa človek nachodí už len vo výsledku a len málo, alebo vôbec, pri jej určovaní, vytváraní a zároveň aj sebarealizácii. Aplikovanie je potom náramne dogmaticky jednoduché. Napríklad: